

Anželika Smetonienė – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvių kalbos instituto Raštijos paveldo tyrimų centro mokslo darbuotoja

Moksliniai interesai: lietuvių kalbos istorija, žodžių daryba, skoliniai, kalbų ir kultūrų santykiai

El. paštas: anzelika.smetoniene@gmail.com

Anželika Smetonienė – PhD in Humanities, researcher of Research Centre of Written Heritage, Institute of the Lithuanian Language

Research interests: history of Lithuanian language, word formation, loan words, relations of languages and cultures

E-mail: anzelika.smetoniene@gmail.com

Anželika Smetonienė

Lietuvių kalbos institutas

ŽODYNO „PROMPTUARIUM DICTIONUM POLONICARUM, LATINARUM ET LITUANICARUM“ DŪRINIAI

Anotacija

Šiame straipsnyje dėmesys sutelktas į K. Sirvydo pirmojo žodyno „Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum“ sudurtinius daiktavardžius ir būdvardžius. Analizuojami dūriniai pirmiausia yra suskirstyti į grupes pagal dėmenų priklausymą kalbos daliai, kad būtų nustatyta, koks dūrinių modelis yra dariausias šiame XVII a. šaltinyje. Be to, atkreipiamas dėmesys ir į dėmenų tarpusavio santykius, nedažnus netiesioginės reikšmės sudurtinius žodžius. Galiausiai lietuvių kalbos dūrinių vartojimas yra lyginamas su šalia esančiais lenkų kalbos žodžiais, siekiant išsiaiškinti, ar K. Sirvydas buvo linkęs versti mechaniškai.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: dūriniai, veiksmažodžiai, daiktavardžiai, būdvardžiai, vertimas, daryba.

Abstract

This article focuses on compound nouns and adjectives in the first dictionary by K. Sirvydis *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum*. The analysed compounds are firstly divided into groups according to the part of speech the constituents of the compound belong to, seeking to identify the most productive model of compounds in this 17th-century source. Moreover, attention is also paid to the relationship between elements of compound words and to rare compound words of indirect meaning. Finally, the use of Lithuanian compounds is compared to neighbouring Polish words, to clarify if Sirvydas tended to use mechanical translation.

Key words: compounds, verbs, nouns, adjectives, translation, word formation.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v28i0.2229>

Įvadas

Lietuvių kalboje dūriniai (sudurtiniai žodžiai, kompozitai) nėra tokie dažni kaip vediniai, tačiau tai irgi yra vienas iš leksikos gausinimo būdų. Esminis dūrinių bruožas yra ypatingas darybos pamatas, sudarytas iš dviejų sandų. Apie tai plačiausiai yra rašęs Vincas Urbutis savo „Žodžių darybos teorijoje“ ir aptardamas sudurtinių daiktavardžių darybą (Urbutis, 1961, 2009). Senųjų lietuvių kalbos raštų dūrinius yra išsamiai tyrinėjęs Vincentas Drotvinas (Drotvinas, 1963, 1966, 1967, 1989). Iš naujesnių darbų, skirtų baltų kalbos dūriniam, galima paminėti Jenny Helenos Larsson (Larsson, 2002a, 2002b), Benitos Lašinytės (Lašinytė, 2007) straipsnius ir visai neseniai pasirodžiusią Bonifaco Stundžios ir Daliaus Jarmalavičiaus knygą „Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose“ (Stundžia, Jarmalavičius, 2019). Užsienio literatūroje (Bauer, 2017; Olsen, 2017; Scalise, Bisetto, 2009) ir pastarojoje knygoje yra akcentuotas svarbus dalykas – dūrinių klasifikacija nėra paprasta (tą yra pažymėjęs ir V. Urbutis (LKG 1965, 437)), nes sunku nustatyti universalius jos kriterijus. Seniai naudojamas dūrinių skirstymas sintaksiniu-semantiniu pagrindu šiandien neatrodo nuoseklus, o dūrinių skirstymas į endocentrinus ir egzocentrinus apima tik semantinį lygmenį (Stundžia, Jarmalavičius, 2019, 21).

Šio straipsnio objektas yra K. Sirvydo pirmojo žodyno „Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum“ (toliau SP_r) sudurtiniai daiktavardžiai ir būdvardžiai. Jų rasta daugiau nei 90. Tikslas – nustatyti dariausių dūrinių tipą šiame XVII a. šaltinyje bei palyginti, ar tarp šalia pateikiamo lenkų kalbos žodžio ir vertimo į lietuvių kalbą yra ryšys, t. y. ar K. Sirvydo pasirinkimui vartoti dūrinius turėjo įtakos šalia užrašytas dūrinys, tik kita kalba. Visi rasti dūriniai buvo suklasifikuoti remiantis jų struktūra, t. y. nustatyti jų modeliai pagal dėmenų priklausymą kalbos daliai.

Gramatikoje pažymima, jog dūrinio reikšmė ir forma daug priklauso nuo to, iš kokių kalbos dalių dūrinys yra padarytas (DLKG 1997, 150). Taip pat svarbu atkreipti dėmesį į dėmenų tarpusavio santykį. Pagal pastarąjį sudurtiniai žodžiai skirstomi į determinatyvinius ir kopuliatyvinius. Determinatyvinių dūrinių vienas dėmuo (dažniausiai tai yra pirmasis) atlieka apibrėžiamąją funkciją – tikslina kitą (dažniausiai antrąjį) dėmenį, siaurina jo reikšmę, pavyzdžiui, *avikailis* (avies kailis). Determinatyviniai dūriniai jau semantiniu pagrindu skirstomi į tiesioginės reikšmės dūrinius (taip ir vadinamus determinatyviniais) ir netiesioginės reikšmės (posesyvinius), o tiesioginės reikšmės dūriniai toliau pagal sintaksinį kriterijų gali būti skirstomi į valdomuosius ir nevaldomuosius. Kopuliatyvinių dūrinių sudedamieji dūriniai sandai yra lygiaverčiai, pavyzdžiui, *vištgaidis* (*višta* ir *gaidys*). Taigi, šiame straipsnyje iš dalies ir bus remiamasi B. Stundžios ir

D. Jarmalavičiaus siūloma klasifikacija (Stundžia, Jarmalavičius 2019, 23). Prie dūrinių pateikiamos tik tos reikšmės, kurios vartojamos SPr. Jeigu į LKŽ nėra įtrauktas reikiamas žodis, jo reikšmė rašoma remiantis SPr užrašytų lotynų ir lenkų kalbų žodžių reikšmėmis.

„Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum“ dūrinių struktūra

Prieš nustatant tendencijas, kokius žodžius versdamas K. Sirvydas vartojo dūrinius ir ar yra ryšys tarp lenkų kalbos ir lietuvių kalbos žodžių struktūros, verta apžvelgti, kokio modelio ir tipo dūrinių pasitaiko „Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum“. Dūrinius prasmingiausia skirstyti pagal tai, kuriai kalbos daliai priklauso jų dėmenys. K. Sirvydo žodyne galima skirti devynis sudurtinių daiktavardžių ir būdvardžių modelius (čia pateikiama nuo gausiausio iki mažiausiai produktyvaus): *daiktavardis + daiktavardis*; *daiktavardis + veiksmažodis*; *skaitvardis + daiktavardis*; *prieveiksmis + daiktavardis*; *prieveiksmis + veiksmažodis*; *įvardis + daiktavardis*; *skaitvardis + veiksmažodis*; *įvardis + veiksmažodis*; *būdvardis + daiktavardis*. Dažniausiai dūrinio sandas yra daiktavardis. SPr yra paliudytas vienas iteratyvinis dūrinys *niekaniekė* ‘nesvarbus, dėmesio nevertas dalykas, smulkmena, mažmožis, niekis’ (LKŽ).

Produktyviausias dūrinių modelis SPr yra *daiktavardis + daiktavardis* (toliau Sub+Sub): *qžuolavabuolis* 12 ‘karkvabalis’ (LKŽ); *dievobaimė* 124 ‘pamaldumas’ (LKŽ); *dievogarba* 85 ‘Dievo garbinimas, pamaldumas’ (LKŽ); *dievogarbinimas* 85 ‘pamaldumas’; *iždovietė* 166 ‘lobynas’ (LKŽ); *kariovietė* 102 ‘kariuomenės stovykla’ (LKŽ); *keliaraiškė* 128 ‘raištis parišti kojinei ties keliu’ (LKŽ); *kojokrėslis* 127 ‘kojų krėslėlis’; *masčiasūdis* 169; *naktigultas* 98 ‘nakvynė’ (LKŽ); *naktikovas* 168 ‘garnių šeimos paukštis (*Nycticorax nycticorax*)’ (LKŽ); *ožiaragis* 62; *ožkabardis* 62 ‘kelių augalų pavadinimas’; *pusrytis* 170 ‘pusryčiai’ (LKŽ); *pusiavakaris* 128 ‘pusdieniai, pavakariai’ (LKŽ); *ragotinėkotis* 117 ‘ragotinės kotas’ (LKŽ); *ratadailė* 175 ‘račius’ (LKŽ); *ratadailis* 59 ‘račius’ (LKŽ); *ratalankis* 101 ‘medinis rato lankas, į kurį suleisti stipiniai’ (LKŽ); *skietamedis* 182 ‘europinis ožekšnis (*Euonymus europaeus*)’ (LKŽ); *staludailis* 175 ‘stalius’ (LKŽ); *sūdarėtis* 61 ‘pintas krepšys, kraitė’ (LKŽ); *šiūšėmetis* 10 ‘nesubrendusių, nerimtų žmonių būrys, gauja, šiūšmas’ (LKŽ); *šunobelė* 35 ‘grauželinė gudobelė (*Crataegus oxyacantha*)’ (LKŽ); *švinovietė* 113 ‘švino kasykla’ (LKŽ); *turgavietė* 160 ‘aikštė, kur turgus esti, prekyvietė’ (LKŽ); *ugniavietė* 110 ‘vieta, kur kūrenama (kūrenta) ugnis, ugniakuras’ (LKŽ); *varnalėša* 73 ‘graižaižiedžių šeimos augalas plačiais apvaliais lapais ir dideliais kibiais vaisiais (*Arctium*)’ (LKŽ); *vorotinklas* 120 ‘voro tinklas’ (LKŽ); *žvirblavanagis* 57 ‘toks sakalų šeimos paukštis’ (LKŽ).

Pagal dėmenų reikšmių tarpusavio santykį visi šie dūriniai yra determinatyviniai – pirmas dūrinio dėmuo patikslina antrąjį, siaurina jo reikšmę (išskyrus *pusrytis, pusiavakaris*) (*qžuolavabuolis, dievobaimė, keliaraiškštė, švinovietė* ir t. t.). Šių dūrinių darybinė reikšmė beveik sutampa su leksine (pvz., antruoju dūrinio *žvirblavanagis* dėmeniu nusakyta būtybė naikina pirmuoju dėmeniu nusakytąjį; dūrinio *vorotinklas* pirmasis dėmuo nurodo, kam priklauso antruoju dėmeniu nusakytas dalykas ir t. t.). Tik kelių dūrinių – *ožkabarzdis, pusrytis, pusiavakaris, sūdarėtis, šunobelė* – leksinė reikšmė yra gerokai nutolusi nuo darybinės, yra netiesioginė. Pastarojo dūrinio pirmasis dėmuo *šun-* turi menkinamąjį atspalvį, todėl yra abstraktesnis. Tuo tarpu bendros dūrinių *pusrytis, pusiavakaris* reikšmės yra nutolusios nuo atskirų dėmenų reikšmių ir žymi visai kitą dalyką. SPr yra paliudyti ir vediniai iš dūrinių: *sūdarėtėlis* 61 ir *masčiasūdelis* 169. Kopuliatyvinių modelio Sub+Sub sudurtinių žodžių SPr nepasitaikė, jie apskritai yra nedažni (LKG 1965, 766).

Beveik tokio pat produktyvumo SPr yra dūrinių modelis *daiktavardis + veiksmazodis* (toliau Sub+Verb): *aludaris* 123 ‘alaus darytojas’ (LKŽ); *dievogarbis* 85 ‘dievą gerbiantis’; *dievobijąs* 124 ‘dievobaimingas’ (LKŽ); *kalavijodarys* 79 ‘meistras, kuris dirba kalavijus, kalavijų kalvis’ (LKŽ); *kariostovis* 102 ‘karių stovykla’; *kurmarausas* 64 ‘kurmio išraustos žemės kupstelis’ (LKŽ); *lapokrita* 73 ‘lapkritis’; *mašnapjovys* 161 ‘kišenvagis’; *neteisiakalbis* 30 ‘kas neteisybę kalba, melagis’ (LKŽ); *viltavilys* 76 ‘apsimetėlis, veidmainis, pataikūnas’ (LKŽ) ir *neviltavilys* 94; *niekakalbis* 27 ‘kas niekus kalba, niekabylys’ (LKŽ); *pečiakurys* 121 ‘krosnies kurentojas, kūrikas’ (LKŽ); *pelėkautai* 70 ‘spąstai pelėms, žiurkėms, šeškams gaudyti’ (LKŽ); *rakštikalnis* 21 ‘kaltas’ (LKŽ); *pilvopenys* 20 ‘dykaduonis, veltėdis’ (LKŽ); *skydadarys* 120 ‘skydų dirbėjas’ (LKŽ); *šienopjaujis* 61 ‘kas pjauna šieną’; *tiesalaužys* 139 ‘kas laužo įstatymus, nesilaiko įstatymų’ (LKŽ); *tiesastatys* 139 ‘kas leidžia įstatymus, įstatymdavys’ (LKŽ); *tūbavėlysis* 39 ‘tūbo vėlėjas’ (LKŽ); *vaidadarys* 32(42) ‘kas kelia vaidus, vaidininkas’ (LKŽ); *veidamainys* 72 ‘kas veidmainiauja, kitokiu rodosi, apsimetėlis; šventeiva’ (LKŽ); *žąsūsmaugis* 21 ‘žąsmaugis’. Daugiausia šių dūrinių yra valdomieji daiktavardžiai ir žymi veikėjus, kurie atlieka antruoju dėmeniu nusakytą veiksmą, o pirmasis dėmuo nurodo, su kuo susijęs tas veiksmas, jį patikslina (*aludaris* („alų daryti“), *mašnapjovys* („mašnas pjauti“), *pečiakurys* („pečių kurenti“) ir t. t.). Keli dūriniai nežymi asmenų, jų pirmasis dėmuo reiškia subjektą. Sudurtinis žodis *lapokrita* nusako greičiau abstraktą, *pelėkautai* žymi įrankį, o *kurmarausas* savo reikšme yra artimas veiksmo rezultato vediniams. Sub+Verb modelio būdvardžiai, žymintys žmonių papratimą, elgseną, SPr tėra du (*dievogarbis* ir *dievobijąs*), nors tokia daryba lietuvių kalboje yra produktyvi (LKG 1965, 601).

Atskirai reikia paminėti žodžius *kariostovintojas* 102 ‘karinės stovyklos gyventojas’ 102; *kariostovinis* 102 ‘karo stovyklai būdingas’. Jie, kaip ir anksčiau minėtas *kariostovis* 102, žinomi tik iš K. Sirvydo žodyno. Šių visų žodžių reikšmės numatomos remiantis šalia užrašytų lenkų ir lotynų kalbų žodžių reikšmėmis, o pastarojo dėmenys gana lengvai numanomi: *karys* ir *stovėti*. Plačiau reikėtų aptarti *-stovintojas* ir *-stovinis*. Dėl priesagos *-inis* formalųjį dėmenį *-stovinis* galima priskirti būdvardžiui ir tokiu atveju *kariostovinį* galima būtų traktuoti kaip dūrinį, kurio pirmasis dėmuo yra daiktavardis, o antrasis – būdvardis. Panašiai ir su *-stovintojas*, nes žodžio forma byloja, kad tai žmogaus pavadinimas. Vis dėlto net iš paties K. Sirvydo raštų nėra žinomas būdvardis **stovinis* ar daiktavardis **stovintojas*, todėl ir *kariostovinis*, ir *kariostovintojas* traktuotini kaip okaziniai vediniai iš dūrinio *kariostovis*.

Gerokai mažiau yra dūrinių, kurių pirmasis dėmuo – skaitvardis, o antrasis – daiktavardis (toliau Num+Sub): *antrakartis* 138 ‘kartojimas’; *dvikartis* 171 ‘gausumas, apstumas’ (LKŽ); *dvikelė* 156 ‘vieta, kur kelias išsiskiria į du kelius’ (LKŽ); *dviliežuvis* 28 ‘dvilinkliežuvis, veidmainys’ (LKŽ); *keturiakojis* 19 ‘su keturiomis kojomis’ (LKŽ); *penktadešimtnykas* 121 ‘kas savo žinioje turi 50 asmenų’ (LKŽ); *pirmagalys* 146 ‘vežimo, laivo ar pan. priekinė dalis, priekis’ (LKŽ); *septyniakartis* 165 ‘septyngubas’ (LKŽ); *vienakis* 46 ‘kas su viena akimi; kas mato tik viena akimi’ (LKŽ); *vienaragis* 46 ‘pasakiškas žvėris su vienu ragu’ (LKŽ); *vienarankis* 46 ‘kas su viena ranka’ (LKŽ); *vienovaldžia* 46 ‘vienvaldystė, monarchija’ (LKŽ); *ketvirtasqsparis* 19 ‘kas su keturiais kraštais’. Tokių dūrinių dėmenis visada sieja determinatyvinis ryšys – pirmasis dėmuo apibrėžia antrąjį, nurodo antruoju dėmeniu nusakyto dalyko skaičių. SPr dauguma modelio Num+Sub dūrinių yra daiktavardžiai, būdvardžiai yra *keturiakojis*, *septyniakartis*, *vienakis*, *vienarankis* ir *ketvirtasqsparis*. Ši grupė dūrinių pasižymi tuo, kad ne visada lengva atskirti, ar žodis yra būdvardis, ar daiktavardis, todėl būtina atsižvelgti į kitas žodyno kalbų žodžių reikšmes. Pavyzdžiui, tik remiantis šalia užrašytais žodžiais *antrakartis*, *dvikartis* laikytini daiktavardžiais, o *vienakis*, *vienarankis* – būdvardžiais.

Negausi yra dūrinių, sudarytų išrieveiksmio ir daiktavardžio, grupė (toliau Adv+Sub): *dauggalėjimas* 82; *dauggalybė* 144 ‘didelė galybė, valdžia’ (LKŽ); *daugkalbėjimas* 193; *daugnorėjimas* 10; *paskuigalis* 207 ‘užpakalinė kokio daikto dalis; užpakalis’ (LKŽ); *ganadarymas* 24. Visi šios grupės dūriniai yra daiktavardžiai, kurie pagal dėmenų reikšmės santykį yra determinatyviniai. Sudurtinio žodžio *paskuigalis* pirmasisrieveiksminis dėmuo yra išlaikęs savo nepakeistą formą, tas būdinga ir dabar. Prieveiksmis *daug* SPr jungiamas iš karto prie antrojo dėmens be jokio jungiamojo balsio, kas dabartinei lietuvių kalbai jau neįprasta (LKG 1965, 461). Iš esmės kai kurių žodžių dėmenis galima būtų rašyti atskirai ir

tokio junginio reikšmė būtų identiška dūrinio reikšmei: *daug galėjimas* ir *dauggalėjimas*, *daug norėjimas* ir *daugnorėjimas*.

Kitos negausios grupės dūrinių pirmuoju nariu eina irgirieveiksmis, o antruoju – veiksmazodis (toliau Adv+Verb): *dauggalis* 82 ‘kas didelės galios, galingas’ (LKŽ); *dauginoris* 70 ‘kas gobšas, godas, daugnora’ (LKŽ) ir *daugnoris* 10 ‘kas gobšas, godas, daugnora’ (LKŽ); *geradaris* 21 ‘kas gera daro’ (LKŽ); *geranoris* 187 ‘kas nori gero, linki gero’ (LKŽ); *gražiakalbis* 63 ‘kuris gražiai, vaizdžiai kalba’ (LKŽ); *žemalūžis* 174 ‘kuris nedidelio aukščio, žemokas’ (LKŽ). Šios grupės daiktavardžiai eina asmenų pavadinimais, kurių pirmasis dėmuo nurodo, kaip asmuo atlieka jam būdingą veiksmą. Trys šios grupės dūriniai yra būdvardžiai (*dauggalis*, *gražiakalbis* ir *žemalūžis*) ir, kaip įprasta Adv+Verb modelio dūriniais, antrasis dėmuo rodo veiksmą, kuris būdingas asmeniui, o pirmasis nurodo, kaip tas veiksmas atliekamas, jo kokybę; kiek kitokią, netiesioginę reikšmę turi *žemalūžis*. Dūrinys *dauggalis*, kuris gali eiti ir daiktavardžiu, ir būdvardžiu, pastarajam priskirtas dėl lenkų kalbos reikšmių. Čia būtina aptarti ir daiktavardžius *žemalūžimas* 63 ‘žemumas, kresnumas’ (LKŽ), *žemalūžystė* 63 ‘žemumas, kresnumas’ (LKŽ) ir *geradarystė* 22 ‘geras darbas, gero padarymas’ (LKŽ). Dėl antrojo šių žodžių dėmens struktūros kyla klausimas, ar tai dūriniai, ar jau vėdiniai iš esančių dūrinių *žemalūžis* ir *geradaris*. Nei LKŽ, nei pačiame SPr nėra paliudyta žodžių **lūžystė* ar **darystė*. *Lūžimas* kildinti iš veiksmazodžio *lūžti* būtų galima (tada dūrinys būtų kito modelio), bet greičiausiai visi trys daiktavardžiai yra okaziniai vėdiniai iš atitinkamų dūrinių, nors ir nereguliarios darybos (*žemalūžimas*, plg. *karštimas*, *tirštimas*).

Keturi SPr dūriniai padaryti iš įvardžio ir daiktavardžio (toliau Pron+Sub): *abirankis* 102 ‘kas moka vienodai abiem rankomis dirbti’ (LKŽ); *abišalis* 101 ‘abejingas’ (LKŽ); *visadienis* 188 ‘kasdienis’ (LKŽ); *visagalybė* 198 ‘visagalio ypatybė, galėjimas viską daryti’ (LKŽ). Visų šių dūrinių pirmasis sandas sukonkretina antrąjį, juos sieja determinatyvinis ryšys.

Trys dūriniai priklauso modeliui *skaitvardis* + *veiksmazodis* (toliau Num+Verb): *dvilinkas* 28 ‘iš dviejų dalių, dvigubai sulenktas’ (LKŽ); *pirmagimis* 122 ‘pirmas gimęs šeimoje; įgimtas’ (LKŽ); *vienavaldis* 46 ‘kas vienas valdo, monarchas’ (LKŽ). Dūrinys *pirmagimis* įdomus tuo, kad jis lietuvių ir lenkų kalbose gali eiti ir daiktavardžiu, ir būdvardžiu. Modelio Num+Verb valdomieji daiktavardžiai paprastai nusako ypatybės turėtojus, kurių pirmas dėmuo patikslina antrąjį.

Dar trys SPr dūriniai yra sudaryti iš įvardžio ir veiksmazodžio (toliau Pron+Verb): *pačiaėdžiai* 62 ‘žmogėdros, kanibalai’ (LKŽ); *savarėdis* 177 ‘savavališkas’ (LKŽ); *visagalis* 198 ‘kuris visa gali, labai galingas’ (LKŽ). Tokio modelio daiktavardis *pačiaėdžiai* žymi asmenį; dūrinio pirmasis dėmuo nusako objektą,

į kurį yra nukreiptas antruoju dėmeniu reiškiamas veiksmas. Likę sudurtiniai žodžiai yra būdvardžiai.

Keli sudurtiniai žodžiai sudaryti iš būdvardžio ir daiktavardžio (toliau Adj+Sub): *ilgaamžis* 174 ‘ilgo amžiaus’ (LKŽ); *skaistavaris* 172 ‘žalvaris’ (LKŽ). Tokio modelio būdvardžiai (*ilgaamžis*) turi „vadinamąją savybinę reikšmę, rodo žymimo daikto išsiskiriančią ypatybę“ (LKG 1965, 596). Dūrinys *skaistavaris* yra tipiškas Adj+Sub modelio daiktavardis, kurio antrasis dėmuo nusako, kas yra, kokiai rūšiai priklauso dalykas, o pirmasis dėmuo pabrėžia jo ypatybę, išskiriančią iš kitų. Taip pat čia reikėtų paminėti daiktavardį *mielaširdystė* 81 ‘gailastingumas’ (LKŽ). LKŽ yra paliudytas žodis *širdystė*, todėl šiuo atveju dūryba tiesiogiai su tokios priesagos žodžiu galima (kitaip nei *žemalūžystė*, *geradarystė*), tačiau ši dūrinio reikšmė nėra būdinga Adj+Sub modelio daiktavardžiams. Kiek kitaip reikėtų vertinti ir žodį *mielaširdingas* 81 ‘gailestingas’ (LKŽ). Atrodytų, kad tai yra dūrinys iš dviejų būdvardžių: *mielas* ir *širdingas*, tačiau tokio modelio būdvardžių pirmasis dėmuo turėtų papildyti antrąjį ir suteikti jam naują atspalvį. Be to, paprastai tokie būdvardžiai su priesaga *-ingas* yra daromi iš jau esančių dūrinių (Drotvinas 1963, 21).

SPr dūrinių santykis su lenkų kalbos žodžiais

Vertėtų labai trumpai aptarti lenkų kalbos sudurtinių žodžių (le. *wrazy złozone*) klasifikaciją. Yra išskiriamos trys dūrinių grupės. Pirmoji grupė tai vadinamieji kompozitai (le. *złożenia właściwe*, *złożenia*), kurių pagrindinis bruožas yra jungiamojo balsio buvimas, pavyzdžiui, le. *mężobójca* ‘žudikas’. Antrajai grupei priklauso samplaikos (le. *zrosty*), kai dėmenys jungiami tiesiogiai be jokio jungiamojo balsio, pavyzdžiui, *pólnocy* ‘vidurnaktis’. Ši grupė įdomi tuo, jog gali būti linksniuojamas ir pirmas dėmuo. Ne visada lengva nustatyti, ar žodis yra kompozitas, ar samplaika (SJDS 1996, 390). Trečiąją grupę sudaro tam tikri stabilieji žodžių junginiai (le. *zestawienia*), pavyzdžiui, le. *boża krówka* ‘boružė’. Šių junginių žodžių tvarka nekinta, jie traktuojami kaip viena leksema. Nors lenkų kalbotyros darbuose diskutuojama dėl dūrinių sampratos, ypač dėl priešdėlių ir prielinksnių vaidmens sudurtiniuose žodžiuose (Grochola-Szczepanek 2002, 9–11), įmanoma palyginti SPr vartojamų lietuvių kalbos dūrinių ir šalia užrašytų lenkų kalbos žodžių koreliaciją.

SPr yra atveju, kai lietuvių kalbos dūrinys lenkų kalboje atitinka irgi sudurtinį žodį: *abirankis* / *obarączy*, *oboręczny* 102; *visagalybė* / *wszzechmocność* 198; *aludaris* / *piwowar* 123; *dauggalybė* / *przemożność* 144 / *wielmożność* 193; *daugkalbėjimas* / *wielomowność* 193; *dviliežuvis* / *dwojęzyczny* 28; *ganadarymas* / *dosyćuczynienie* 24; *gražiakalbis* / *krasomowca* 63; *ilgaamžis* / *starodawny*, *starożyt-*

ny 174; *keturiakojis* / *czworonogi*; *ketvirtasąsparis* / *czworogranny* 19; *lapokrita* / *listopad* 73; *mašnapjovys* / *rzezimieszek* 161; *naktigultas* / *nocleg* 98; *naktikovas* / *ślepowron* 168; *pačiaėdžiai* / *samojad* 162; *penktadešimtnykas* / *pięćdziesiątnik* 121; *pilvapenys* / *darmojad* 20; *pirmagimis* / *pierworodny* 122; *ratadailis* / *kołodziej* 59; *savarėdis* / *swawolny* 177; *septyniakartis* / *siedmkrotny* 165; *tiesalaužys* / *prawołamca* 139; *tiesastatys* / *prawodawca* 139; *vienakis* / *jednooki* 46; *vienaragis* / *jednorozec* 46; *vienarankis* / *jednoręki* 46; *vienavaldis* / *jednowładca* 46; *vienovaldžia* / *jednowładztwo* 46; *visagalis* / *wszehmogący* 198; *žqsūsmaugis* / *dławigąska* 21. Nors SPr dūrinių abiejose kalbose yra nemažai, vis dėlto bendrame kontekste tokių porų yra mažuma (31 iš daugiau nei 90 atvejų), taigi nėra taip, kad SPr mechaniškai būtų verčiama iš vienos kalbos į kitą. Daugelyje porų galima būtų išvelgti kalkišką dėmenų vertimą (pvz., *pirma-gimis* ir *pierwo-rodny*; *pačia-ėdžiai* ir *samo-jad*; *viena-ragis* ir *jedno-rozec*; *tiesa-laužys* ir *pravo-lamca*; *vieno-valdžia* ir *jedno-władztwo*), tačiau ir šiuos atvejus reikėtų vertinti atsargiai. Kaip minėjo V. Drotvinas, dūryba yra būdinga daugeliui indoeuropiečių kalbų ir, kai dėmenimis eina visoms tautoms bendri pavadinimai (Drotvinas 1963, 86), tai tegali būti sutapimas, juolab kad toks atitikimas dūrinys – dūrinys dažniausiai pasitaiko tada, kai sudurtinis žodis žymi asmenį bei modelyje Num+Sub (šioje grupėje iš 13 atvejų tik 4 nesudaro porų dūrinys lenkų kalboje ir dūrinys lietuvių kalboje). Neabejotinos kalkės yra *geradėja* 22 ‘geradarys; šelpėjas, rėmėjas’ (LKŽ); *piktadėja* 91 ‘piktadarys’ (LKŽ) dėl elemento *-dėja* (plg. *dobrodziej* 22) (SEJL 2020, 420, 1190).

Keli šios grupės dūriniai lietuvių kalboje neišgalėjo ir vartojami tik K. Sirvydo. Tarkime, *pačiaėdžiai* žinomas vien iš SPr, ir matant šalia užrašytą lenkų kalbos žodį *samojad*, lietuvių kalbos žodį apskritai vertėtų priskirti kalkėms. Kito dūrinio – *mašnapjovys* – atskirų dėmenų reikšmės nors ir sutampa su lenkų kalbos žodžio *rzezimieszek* dėmenimis, tačiau jie apkeisti vietomis; matyt, nesąmoningai prisiderinta prie daresnio ir dėsningo dūrinio modelio lietuvių kalboje. *Savarėdis*, nors irgi žinomas tik iš SPr, taip pat nėra mechaniško vertimo rezultatas (plg. le. *swawolny*). O dūrinys *pilvapenys* įdomus tuo, kad nors jis nėra kalkė ir paliudytas dar keliuose šaltiniuose (pvz., Daukšos raštuose), šiaandien išgalėjusio tokios pačios reikšmės žodžio *veltėdis* dėmenų reikšmės atitinka SPr užrašyto lenkų kalbos žodžio *darmojad* dėmenų reikšmes – le. *darmo* ‘veltu’ ir *-jad* iš le. *jeść* ‘valgyti’.

Atskirai reikėtų paminėti poras, kai lenkų kalbos žodžio pirmas dėmuo yra priešdėlinės arba prielinksninės kilmės: *dauggalybė* / *przemówność* 144; *dievobaimė* / *pobožność* 124; *dievogarba* / *nabożeństwo* 85; *dievogarbinimas* / *nabožność* 85; *dievogarbis* / *nabożny* 85; *dievobijąs* / *pobożny* 124; *keliaraiškė* / *podwiązka* 128; *kojokrėslis* / *podnozek* 127; *pusiavakaris* / *podwieczorek* 128. Kaip minėta,

lenkų kalbotyroje yra keli požiūriai į tokius darinius žodžių klasifikacijoje. SPr atvejai, kai tokius žodžius atitinka dūriniai, nėra dažni.

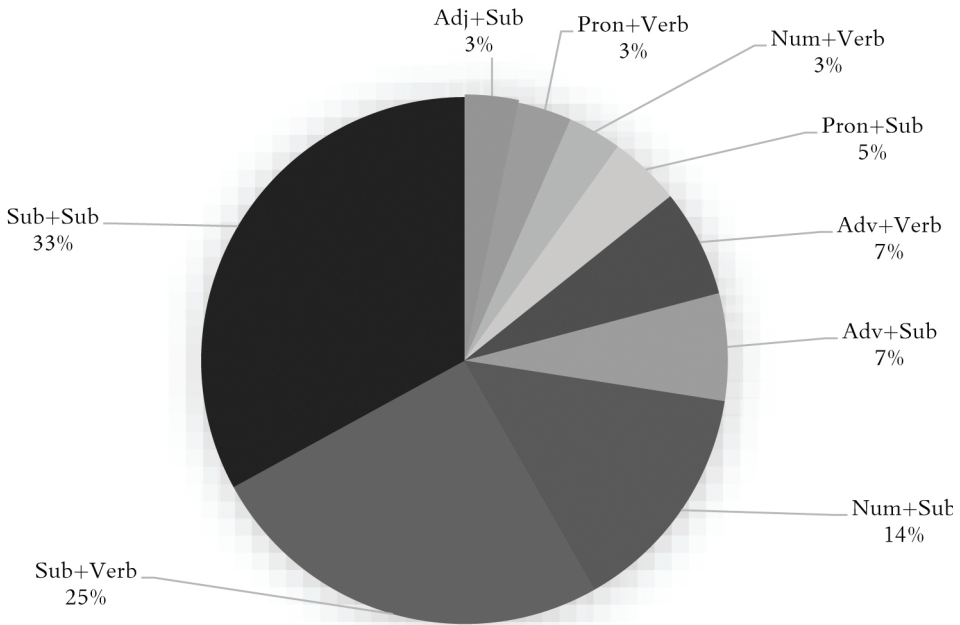
Likę SPr paliudyti lietuvių kalbos dūriniai yra lenkų kalbos ne dūrinių vertimai ir sprendžiant iš visko neretai yra sukurti paties K. Sirvydo. Kai kurie šių dūrinių taip ir neprigijo, pavyzdžiui, *qžuolavabuolis / chrzqszcz* 12; *kalavijodarys / mecznik* 79; *kariostovis / oboz* 102; *staludailis / stolarz* 175; *vaidadarys / niespokojny* 96; *žemalūžis / usiadły* 174 / *krępy* 63; *žvirblavanagis / kobus* 57 ir pan. Tokie neprigiję yra ir dūriniai, kurie lenkų kalba vadintūsi samplaikomis: *dauggalėjimas / mocarstwo* 82; *daugkalbėjimas / wielomowność* 193; *daugnorėjimas / chciwość* 10; *dievobaimė / pobożność* 124; *dievogarba / nabożeństwo* 85; *dievogarbinimas / nabożność* 85. Iš esmės tarp šių žodžių dėmenų galima dėti tarpą ir tokio žodžio junginio reikšmė bus visiškai tapati dūrinio: *daug galėjimas*; *daug kalbėjimas*; *daug norėjimas*; *dievo baimė*; *dievo garba*; *dievo garbinimas* (taip pat ir Daukšos raštuose vartojamas *ganadarymas = gana darymas*). Tokie dūriniai skiriasi, tarkime, nuo dūrinių *iždovietė* ar *kalavijodarys*, nes pastarųjų antrieji dėmenys yra pakitę, palyginti su pamatiniais žodžiais. SPr yra paliudytos ir lenkų kalbos samplaikos, pavyzdžiui, *dosycuczynienie* 24 (plg. len. *dosyc* ir le. *uczynienie*); *krzywoprzysięgać* 66 (plg. le. *krzywo* ir le. *przysięgać*), tiesa, pastarojo vertimo į lietuvių kalbą SPr nepateikiama. Tokia žodžių samplaikų leksikalizacija yra reta ir nereguliari, paprastai ji neaptariama kaip žodžių darybos būdas.

Iš „Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum“ matyti, jog K. Sirvydas, sudarydamas žodyną, nevertė mechaniškai – ne visada lietuvių kalbos dūrinys atitinka lenkų kalbos dūrinių, netgi ryškesnė tendencija, kai lenkų kalbos dūrinius SPr lietuviškai atitinka ne dūriniai ar žodžių junginiai (daugiau nei 80 atvejų), pavyzdžiui: *cudzołożnik / prieraunykas* 16; *dobrowolny / neverčiamas / geros valios* 22; *kaznodzieja / sakytojas žodžio dievo* 52; *kołowrotek / vytuvai* 79; *mężobojstwo / žmogaus užmušimas* 78; *samopas / paleistuvas* 162; *ślinogorz / kaklo užėmimas* 168; *ziemiedrzenie / žemės drebėjimas* 215 ir t. t. K. Sirvydas apskritai ieškojo būdų kuo tiksliau išversti žodį, neretai šalia pateikdamas sinonimų ar tokios pat reikšmės žodžių junginių, pavyzdžiui, *ilgaamžis / seno amžio / senų dienų* 174; *lapokrita / lapokritos mėnuo* 73. Kartais, išnaudojant lietuvių kalbos darybos galimybes, pateikiami to paties žodžio skirtingų priesagų ar galūnių vediniai prie lenkų kalbos absoliučiąjų sinonimų, pavyzdžiui, *žemalūžimas / krępość* 63 ir *žemalūžystė* 63 / *usiadłość* 174; *ratadailė / stelmach* 175 ir *ratadailis / kołodziej* 59.

Išvados

Iš viso SPr yra paliudyti 94 sudurtiniai vardažodžiai. Dažniausiai pirmuoju ir antruoju dėmeniu eina daiktavardis (atitinkamai 53 proc. ir 56 proc. visų mi-

nėtų SPr dūrinių). Pati dariausia dūrinių grupė yra sudaryta iš dviejų daiktavardžių, t. y. ir pirmuoju, ir antruoju dėmeniu eina daiktavardžiai. Beveik tokio pat produktyvumo SPr yra dūrinių modelis *daiktavardis + veiksmažodis*. Gerokai mažiau yra modelių *skaitvardis + daiktavardis*, *prieveiksmis + veiksmažodis*, *prieveiksmis + daiktavardis*, *įvardis + daiktavardis*, *skaitvardis + veiksmažodis*, *įvar-*

dis + veiksmažodis, *būdvardis + daiktavardis* dūrinių. SPr paliudytų sudurtinių daiktavardžių ir būdvardžių pasiskirstymas pagal darybos modelius atrodo taip:

Pagal dėmenų reikšmių tarpusavio santykį visi SPr sudurtiniai daiktavardžiai ir būdvardžiai yra determinatyviniai (pvz., *qžuolavabuolis*, *aludaris*, *švinovietė*, *pečiakurys* ir t. t.), kopuliatyvinių sudurtinių žodžių SPr nepasitaikė. Daugumos dūrinių darybinė reikšmė beveik sutampa su leksine, tik retais atvejais pastebima netiesioginė reikšmė (pvz., *ožkabarzdis*, *šunobelė*, *dviliežuvis*, *pusiavakaris* ir t. t.). Valdomieji dūriniai sudaro apie pusę visų determinatyvinių tiesioginės reikšmės sudurtinių žodžių.

Nors XVI–XVII a. lietuvių kalbos šaltiniai pasižymi mechanišku vertimu, K. Sirvydas, sudarinėdamas žodyną, meistriškai išnaudojo lietuvių kalbos darybos išgales (pvz., sinonimiškų žodžių junginių vartojimas, skirtingų galūnių vediniai vartojami absoliutiems lenkų kalbos sinonimams versti). SPr yra atvejų, kai šalia lenkų kalbos sudurtinio žodžio vartojamas sudurtinis lietuvių kalbos

žodis, tačiau kalkišku vertimu to pavadinti negalima. Pirma, tokia lietuvių kalbos dūrinys / lenkų kalbos dūrinys tendencija yra retesnė nei lietuvių kalbos ne dūrinys ar žodžių junginys / lenkų kalbos dūrinys. Antra, net tais atvejais, kai galima įžvelgti lenkų kalbos dūrinio modelio kopijavimą, reikėtų atsargiai vertinti tokią galimybę, nes dūryba yra apskritai būdinga daugeliui indoeuropiečių kalbų, ypač kai dėmenimis eina daugeliui kalbų bendri pavadinimai, o SPr paliudytos dūrinių poros ir lenkų kalboje, ir lietuvių kalboje žymi veikėjus. Kai kuriais atvejais (pvz., lie. *mašnapjovys* ir le. *rzejmieszek*), nors atskirų lenkų kalbos ir lietuvių kalbos dėmenų reikšmės identiškos, dėmenys yra apkeisti vietomis.

Literatūra ir šaltiniai

- Bauer 2017 – Laurie Bauer. *Compounds and Compounding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DLKG 1997 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Drotvinas 1963 – Vincentas Drotvinas. Lietuvių literatūrinės kalbos sudurtinių būdvardžių struktūriniai-semantiniai tipai (remiantis XVI–XVIII a. raštų medžiaga). *Kalbotyra*, 6, 75–97.
- Drotvinas 1966 – Vincentas Drotvinas. Dėl sudurtinių daiktavardžių pirmojo sando neutralizacijos. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 8, 211–215.
- Drotvinas 1967 – Vincentas Drotvinas. *XVI–XVIII lietuviškų raštų sudurtiniai daiktavardžiai*. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, filologija (04H). Vilnius.
- Drotvinas 1989 – Vincentas Drotvinas. Leksikos vertiniai XVIII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynuose. *Baltistika*, 25(1), 75–82.
- Grochola-Szczepanek 2002 – Helena Grochola-Szczepanek. *Rzeczowniki złożone w gwarach polskich*. Kraków: Wydawnictwo naukowe.
- Larsson 2002a – Jenny Helena Larsson. Nominal compounds in Old Lithuanian texts: the original distribution of the composition vowel. *Linguistica Baltica*, 10, 105–122.
- Larsson 2002b – Jenny Helena Larsson. Nominal compounds in the Baltic languages. *Transactions of the Philological Society*, 100(2), 203–231.
- Lašinytė 2007 – Benita Lašinytė. Prūsų kalbos sudurtinių daiktavardžių kilmės klausimu. *Baltistica*, 42(2), 243–259.
- LKG 1965 – *Lietuvių kalbos gramatika*. T. 1. Red. K[azys] Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1965.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. Red. Gertrūda Naktinienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. Prieiga internetu: <http://www.lkz.lt>.
- Olsen 2017 – Susan Olsen. Synthetic compounds from a lexical perspective. *Zeitschrift für Wortbildung*, 1, 17–45.
- Scalise, Bisetto 2009 – Sergio Scalise, Antonietta Bisetto. The classification of compounds. In: *The Oxford Handbook of Compounding*. Ed. Rochelle Lieber, Pavol Štekauer. Oxford: Oxford University Press. Prieiga internetu: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199695720.001.0001/oxfordhb-9780199695720>
- SEJL 2020 – Wojciech Smoczyński. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. Prieiga internetu: [www.rromanes.org/pub/alii/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego.pdf](http://www.rromanes.org/pub/alii/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf).
- SJDS 1996 – *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej*. Red. Krystyna Kleszczowa. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- SPr – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Par. Kazys Pakalka. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Stundžia, Jarmalavičius 2019 – Bonifacas Stundžia, Dalius Jarmalavičius. *Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Urbutis 1961 – Vincas Urbutis. Sudurtinių daiktavardžių daryba. In *Dabartinė lietuvių kalba*. Red. Jonas Kazlauskas, Adelė Laigonaitė, Vincas Urbutis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Urbutis 2009 – Vincas Urbutis. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Anželika Smetonienė

COMPOUNDS IN THE DICTIONARY *PROMPTUARIUM DICTIONUM POLONICARUM, LATINARUM ET LITUANICARUM*

Summary

The article focuses on compound nouns and adjectives in the dictionary *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* compiled by K. Sirvydas. Although compounds in Lithuanian sources from the 16th and 17th centuries have already been analysed (mainly by V. Drotvinas), a classification of all the compounds in the first dictionary by K. Sirvydas has not so far been presented. The return to this theme was initiated mainly by the recently published book *Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose* (The Formation of Nouns in German Dictionaries of the Baltic Languages from the 17th and 18th Centuries) by Bonifacas Stundžia and Dalius Jarmalavičius. After a classification of compounds is presented, Lithuanian and Polish compounds are compared. To be more precise, the research is conducted on the word composition trends that prevailed while compiling the dictionary: whether Sirvydas made attempts to search for a compound word in the Lithuanian language by looking at a Polish compound, or chose another strategy.

The study of more than 90 compounds in the dictionary *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* revealed that just as now, the most productive model for compounds is noun + noun. Generally, the first or second constituents of compounds are most frequently nouns (53% and 56% of all compounds respectively). Other models of compound words include noun + verbal element, numeral + noun, adverb + verb, adverb + noun, pronoun + noun, numeral + verbal element, pronoun + verbal element, and adjective + noun. According to the relationship between elements of compounds, all compound nouns and adjectives are of a determinative nature (*ąžuolavabuolis, aludaris, švinovietė, pečiakurys*, etc). The derivational meaning of the majority of

compounds almost coincides with the lexical one, and only in rare cases is an indirect meaning found (ožkabarzdis, šunobelė, dviliežuvis, pusiavakaris, etc). Governing compounds comprise about half of all determinative compound words of direct meaning.

Sources in the Lithuanian language from the 16th and 17th centuries contain numerous examples of calque translation. However, when compiling his dictionary, Sirvydas did not translate mechanically. Usually a Lithuanian compound is used to explain a Polish non-compound, even in cases when it is possible to envisage the copying of a Polish compound model. It is necessary to carefully evaluate this possibility, because composition is generally characteristic of most Indo-European languages, especially when the constituents are names that are common to many languages.